

Андрій Яковлів
професор Українського Університету
в Праві

ПРО КОПНІ СУДИ НА УКРАЇНІ

Прага 1930
Наклад українського університету в Праві
Державна друкарня в Праві

АНДРІЙ ЯКОВЛІВ
ПРОФЕСОР УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
В ПРАЗІ

ПРО КОПНІ СУДИ НА УКРАЇНІ

ПРАГА 1930

НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ

В системі судівництва на Україні за часів Литовсько-Руської держави так звані *копні суди* займають окреме, самостійне місце. Цей факт, а також сутонародний характер копних судів, їх походження, устрій та порядок судочинства причинилися до того, що не тільки історики Литовсько-Руської держави та Литовсько-Руського права займалися питанням про копні суди у своїх загальних працях, але утворилася навіть спеціальна, досить давня і немала література про копні суди, яка з деякими інтервалами, але постійно збільшується. Перша праця про копні суди — проф. Н. Іванішева (О древнихъ сельскихъ общинахъ Юго-Западной Россіи) була опублікована року 1857. Після Іванішева питанням про копні суди займався: *Ф. Леонтович* (Крестьяне Юго-Западной Россіи по Литовскому Статуту. Київ. Універ. Изв. 1863; Русская Правда и Литовский Статут. Київ. Унив. Изв. 1865; Областные суды въ Великомъ княжествѣ Литовскомъ. Журн. Мин. Юст. р. 1910), *В. Антонович* (Содержаніе актовъ объ околичной шляхтѣ. Архивъ ЮЗР ч. 4, т. I, 1867), *І. Новицький* (Содержаніе актовъ о крестьянахъ. Архивъ ЮЗР. ч. 6, том I, 1876), *І. Спрогис* (Акты Виленской Археогр. Комиссіи, т. VI, 1876 і т. XVII, 1891), *О. Ефименкова* (Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ. Київская Старина, 1885; Народный суд въ Западной Россіи. Русская Мысль, 1893), *М. Любавський* (Областное дѣленіе и мѣстное самоуправленіе Литовско-Русскаго государства. Чтенія Моск. О-ва исторіи и древн. 1893), *Г. Демченко* (Наказаніе по Литовскому Статуту. 1894; Притомные люди и копная сторона. 1899; Къ вопросу объ участи добрыхъ людей въ древнерусскихъ судахъ), *О. Левницький* (Очерки народной жизни Малороссіи въ 2-й полов. XVII в. Київ. Старина, 1901). Останньою працею про копні суди до війни була праця *Ф. Леонтовича*: „Областные суды...“ р. 1910. Після неї настала перерва на цілих 15 років і лише за останні 2—3 роки майже разом побачили світ дві нові праці, обидві на українській мові, що вийшли в обох наших столицях: у Львові праця проф. *Р. Лашенка*: „Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій“. Вип. I—II. Збірник Правничої Секції Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1926—27, — в Києві праця наукового співробітника Української Академії Наук, *Ірин. Черкаського*: „Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв.“ Част. I. Збірник Соціально-Економічного Відділу Академії, ч. 13. 1928 р. Перша праця — проф. Лашенка Р. - - підводить підсумок попередній літературі про копні суди, дає

систематичний нарис копного процесу і його інститутів та порівнює їх з аналогічними інститутами давнього права чеського і південно-слов'янського. Друга праця — І. Черкаського — подає систематичне вивчення, як всіх історичних документів про копні суди, що вийшли до цього часу друком, так і зібраних, надрукованих, але невинувачених в обіг (збірки проф. М. Ясінського) та деяких ненадрукованих; крім того ця праця містить в собі короткий критичний огляд всієї чисто літератури про копні суди: російської, української й польської.

Вихід у світ цих нових праць не міг не підняти знов інтересу до копних судів і то тим більше, що, систематизувавши історичний матеріал та вирішивши багацько дрібних, побічних питань, зв'язаних з копними судами, нові праці ще більше підкреслили основні питання копних судів, які завше притягали до себе увагу дослідувачів. Треба віддати справедливість авторам нових праць: своїми дослідженнями над копними судами вони усунули багацько перешкод, що до цього часу стояли на шляху дослідувача, та цим значно улегчили йому дальнішу працю над копними судами. Велике значіння для кожного послідовного дослідувача має вже одно те, що йому не доведеться гаяти час над добуванням попередньої літератури, що так трудно дається при сучасних умовах наукової праці, та над збиранням актового матеріалу, що при тих же умовах являється й зовсім неможливим.

Через усунення всіх цих труднощів для кожного нового дослідувача копних судів з'явилася можливість скупчити всю свою увагу на основних питаннях, зв'язаних з копними судами, та постаратися вистудіювати їх повніше і розрішити задовольняюче. Бо треба признати, що зазначені нові праці, хоч і зачепили основні питання копного устрою та судочинства, що були до цього часу спірними, але в завдання їх не входило спинятися довше на них і остаточно розрішати. І цього не тільки не можна ставити їм у вину, але навпаки треба лише подякувати за те, що таким способом вони дали можливість іншим дослідувачам внести й свою особисту працю в літературну скарбницю про копні суди.

Використовуючи цю нагоду, я поставив собі завданням спинитися на деяких питаннях і проблемах, зв'язаних з копними судами, перевірити висловлені вже погляди та подати й свої міркування, відповідно аргументовані.¹⁾

I.

Копний суд, його склад, компетенція й чинність.

Раніше, ніж приступити до обговорення намічених мною спірних питань, доцільно буде подати на цьому місці *короткий нарис копного суду, його складу, компетенції й чинності.*²⁾

¹⁾ Не маючи можливості надрукувати в одному виданні цілу розвідку „Про копні суди на Україні“, я мусів виділити замітки по питанням про походження копних судів і про копні околиці, які й надрукував Львівський журнал „Життя і Право“. До питання про генезу копних судів — в ч. 2 за м. жовтень, 1928, стор. 1—12, і „Околиці (округи) копних судів на Україні“ — в ч. 1 за м. січень, 1929, стор. 5—19.

²⁾ Цей короткий нарис я написав на підставі головним чином праць проф. Лашенка і І. Черкаського. Обмежуюся наразі цією загальною цитатою.

на різні категорії. Так, перші копні збори, що в більшості випадків мали своїм завданням негайне переведення розсліду на місці злочину або на гарячому сліду, носили спеціальну назву „гарячої копні“. Як що перша копа не давала вирішення справи, то збирали другу копу, яка вже звалася „більшою, головнішою“. Коли й ця копа проходила без вирішення справи, то або „пускали справу на переслух“, себ то відкладали на більш-менш довгий час, протягом якого скривджений „прислухався“ скрізь та збирав відомости про свого „шкочника“, або ж призначали *третю копу, яка звалася „остаточною“, „завитою“, „генеральною“, „присяжною“*. Але траплялися випадки, коли збирали 4-у, 5-у, 6-у й 7-у копу. Скільки б коп не було зібрано, завше остання копа була завитою, головною, бо вона остаточно вирішувала справу.

Компетенція копних судів не була точно означена. За виключенням злочинів проти держави й порядку управління, справ політичних і суто публічних, до компетенції копних судів належали майже всі карні й шкочні справи, які могли виникнути в ті часи серед сільського, переважно, населення. Персональна компетенція копного суду, можна гадати, росповсюджувалася на всіх мешканців околиці, на всі стани населення, хоч документи зберегли багачко випадків, коли пани, шляхта, иноді мішане й жида, відмовлялися приймати участь в копі, посиляючись на своє право, на свій стан чи на окремі привілегії.

Територія, на яку поширялася судова чинність копні, звалася технічно „околицею“. Існували давні й сталі околиці, як певні копні судові округи, в склад яких входили, „прислухали“, певні села. Така околиця мала постійне місце зборів – „коповище“. Села, що знаходилися на території копної округи та до неї прислухали, повинні були ставати на копу на заклик скривдженого, його представника чи уряду. Нестання на копу без належних причин мало наслідком те, що на того, хто не став, покладався обов'язок „шкоду платити, а собі винного шукати“. Копні зібрання були досить численими, в деяких випадках навіть многолюдними (відомі випадки, коли на копу сходилися люде з 10-ти, 12, 14 і навіть 18-ти сіл. З цієї причини копні збори відбувалися, звичайно, на відкритих місцях, хоч траплялися випадки зібрання копні і в домі. Копні збори відбувалися, як показують документи, на давніх, звиклих місцях „коповищах“: на урочищах, над річкою, біля могилок, при великих шляхах, в селах і в містах. Перші, так звані гарячі копні збиралися на місці, де шкода стала, або ж на місці, де злочин відкрито.

Чинність копних зібрань, порядок і спосіб вирішення копою справ її компетенції історичні документи описують так. Треба мати на увазі, що в період існування й діяльності копних судів, за який до нас дійшли документи, Литовсько-Руська держава, її законодавство й судівництво знаходилися на такому рівні розвою, коли не існувало ще різниці між карним злочином і шкочною шкодою; з карного вчинку ще не виділено було елементу публічного, на злочин дивилися не з точки погляду порушення загально-громадської безпеки та державного правопорядку й спокою, а з точки погляду степені матеріальної шкоди, звязаної з карним вчинком. Тому держава через свої органи не вмішувалася у справи потерпішого від злочину, не шукала й не переслідувала по власній ініціативі злочинця і не виступала на суді в ролі публічного обвинувателя, а залишала цю акцію на волю

скривдженого. Потерпівший, ушкоджений чи то від злочину, чи то від цивільного правопорушення, коли бажав „шкодника свого дойти“, мусів сам, своїми засобами, переводити розшук злочинця-шкодника, „лице“, свідків та інші „доводи“, мав право піймати злочинця і на суд поставити, а в деяких випадках і покарати. В документі з року 1568 говориться, наприклад, що намісник урядника пані Богумешові Боговитиновича з боярами й підданими, приїхавши на ґрунт Буремецький, „злюдя свого на ґруші обісили“. Про ролю скривдженого нам доведеться ще говорити в іншому місці, тепер же тільки зазначимо, що роля скривдженого була *активною*, що він був дійсним „актором“ (actor) як в карних, так і в цивільних справах, та що його ініціативи належало не тільки скликання копи, але й ведення перед копою цілого судового процесу в сучасному розумінні. Многолюдні копи доручали виконання певних судових актів обраним суддям: так доручалося їм вислухати сторони й свідків, скласти присуд-декрет, іноді перевести все судочинство; інодіж сторонам дозволялося самім обрати собі суддів з копників.

В тих випадках, коли скривдженому пощастить самому своїми засобами знайти шкодника чи злочинця та добути проти нього „лице“, свідків, або інші докази й подати все це скликаній копі, справа рішалася скоро, без жадних труднощів. Коли ж скривджений не в силі був своїми засобами знайти шкодника, не дістав про нього жадних відомостей, тоді зібрана ним копа ставала йому на допомогу в цій попередній стадії процесу та разом з ним своїми засобами переводила *розшук винного* і попереднє слідство. Відповідно тому мінялася й чинність копи. В першому випадкові, коли шкодник був відомий а той присутній на копі, копа слухала скривдженого — „сторону поведову“, „повод“, який оповідав про фактичні обставини спорної справи, вказував на підозрілу особу, на свого шкодника та підпирив своє обвинувачення „слухними доводами“. Як що доводи були дійсно слухні, копа вимагала від шкодника — „сторони одпорної“, — „вивід слухний з себе чинити“. Після цього копа чинила опит свідків, оглядала „полічне“, „лице“, вимагала присяги сторон, видавала шкодника „на муку“ огнем, різками, переводила „трус“, огляд на місці злочину чи шкоди, і т. и. Нарешті, коли шкода була доведена, шкодник признався, копа виносила присуд „вказання“, „декрет“. В другому випадку, коли скривджений не міг сам своїми засобами знайти шкодника, він збирав „гарячу копу“ і з нею разом шукав злочинця: „гонив гарячим слідом“ від хати до хати, від села до села, поки не знаходив винного, або не зустрічав відмовлення „слід одвести“, до копи вийти, або ж не втрачував сліду. При відмовленні особи чи й села „слід одвести“, або на копу вийти та дати пояснення, копа накладала на тих, що не вийшли, обовязок „шкоду платити, а собі винного шукати“. Нарешті, в тих випадках, коли злочин стався, а скривджений не заявлявся (коли напр., забито невідомого чоловіка), зібрана урядом чи власником ґрунту, на якому сталося вбивство чи лежав труп вбитого, копа сама вже переводила слідство. По перше, робилася перевірка, чи всі ті, хто повинен був на копу стати, з'явилися; за відсутніми посилали вижа чи возного при сторони та закликали на копу вийти. Хто без слухних причин відмовлявся, „за невихід платив шкоду“. Після перевірки присутніх копа починала „межі собою винного шукати“: копники повинні були

„чинити з себе полику“, „облику“, „отказ“, „давати справу о собі“. У випадках вбивства невідомого чоловіка обрані урядом копники присягали за себе і за своє село — „пж не суть причиною того забитого и о таком забойці не відають“. Траплялися випадки, що серед копників знаходився шкодник, який признавався до шкоди, або „одтор давав“. Коли ж цього не траплялося і шкодника не було знайдено, тоді справа відкладалася на другу й третю копу, або й йшла „на переслух“, абож призначалася остання, завита копа, присяжна копа, на якій виборні від копників „одприсягалися“ за себе, за свої села і за всю околицю.

На підставі поданих скривдженим чи зібраних копою доказів, *копа вносила присуд або передавала справу на суд гродський*, який для копного суду був вищою інстанцією. „вишим правом“. Коли винний був панським підданим, то виконання присуду передавалося панові, або прохали його згоди; вирок над шляхтичем передавався на виконання гродському судові чи „врядові“. В тих випадках, коли шкодник відмовлявся сам виконати присуд платити шкоду, копа, не маючи засобів до примусу, обмежувалася записом свого присуду в гродські книги, а скривджений звертався до гродського суду. В рідких випадках копа присуджувала до кари на горло і до деяких примножуючих кар. Питання про те, чи виконувалися копою присуди і хто їх виконував, проф. Іванішев розрішує позитивно, стверджуючи, що ніби то присуд на смерть зараз же й виконувався в присутності копи, на місці суду (О древнихъ сельскихъ общинахъ, ст. 23), але це твердження потребує перевірки, бо сам же проф. Іванішев, як і документи, говорять про те, що вирок копи про заплату шкоди відсилався на виконання панам, коли винний був підданим, або ж вряду, коли було осуджено шляхтича чи міщанина. Отже коли копа не мала влади примусити виконати присуд грошової винагороди, то тим менше можна припустити, щоб копа мала власть позбавляти життя осудженого. На доказ того, що „вирок на горло часом тутже на копі й виконувався“, І. Черкаський наводить із скарги п. Ароновського урядові р. 1651 таку цитату: „Семен Харчик за крадіжї й спалення двору Ароновського копою на горло був осуджений й водлуг того копного декрету вже екекуований“. Але ця цитата зовсім не стверджує того, що Харчик був „екекуований“ на копі, зараз же після присуду. Треба також мати на увазі, що присуд над підданим виконує його пан і, коли пан дасть згоду, щоб присуд було виконано на копі, то в цьому випадкові присуд в дійсності виконує пан, а не копний суд.

Як *винагороду за розрішення спорної справи* копа брала спеціальну грошову плату, яка звалася „пересуд“ та була встановлена і Литовським Статутом (ред. 1588 р. розд. VI, арт. 5 і 14), при цьому копа брала собі половину пересуду, а друга половина йшла панові осудженого.

Незадоволені присудом копного суду мали *право скажитися до „вишого права“*, до гродського суду, який або уневажнював вирок копи та вносила свій присуд, або ж доручав скривдженому зібрати нову копу. Гродський суд був апеляційною та контролюючою інстанцією для копного суду.

Способи „доволив“, чи доказів, що вживалися на копі, в більшості своїй, уявляли пережитки далекої старовини, повторювали майже без

сутніх змін докази Руської Правди і в своєму походженні зв'язувалися з давніми праїшими інститутами греків, римлян, германців і взагалі індо-європейських народів. „Сок“, „гопєння слідом“, „допит свідків“, „присяга-рота“, „мука“, „лице“, „трус“ в домі і т. и., все це відомо ще з Руської Правди. Хочемо тут спинитися на одному, дуже давньому й дуже цікавому способі доказу, — що вживався в копному судочинстві: це „*ставлення шапки до свідків*“, або „*кидання шапки у черту*“, також „*ставлення ноги з ногою і голіні з голіною*“. Протягом процесу, коли і поведова сторона і відпорна ріжними доводами боронили своє право, один одному заперечуючи, то иноді вживали, як ultima ratio останнього доводу в такій формі, що одна сторона ставила шапку перед суддями, іменувала свідків і закликала противну сторону „*приставити шапку*“ та іменувати своїх свідків. Відмовлення противної сторони вважалось за признання вини чи неправди і тягло втрату справи. Иноді шапку кидали в коло, „в черту, за черту“, на якій стояла копа (порізн. І. Черкаський, стор. 52, цитата з акту р. 1599). Иноді, знов, за місто шапки спорячі сторони ставили „ногу до ноги“, „голінь до голіні“.

Цей оригінальний спосіб доказу буде більш зрозумілим, коли ми порівняємо його з старочеським „вданє“ (vdanie), як воно описано в Řád-i práva zemského, що й зробив проф. Лашенко у своїй праці (ст. 16—18, II). У чехів цей спосіб вживався переважно в спорах про ріжні шкоди в земельних угіддях та при інших земельних спорах. Спорячі сторони ставили поруч ногу до ноги на спорну землю і закладалися перед врядом Празьким о 300, 600, 900 пenezя і нарешті „на огреб“, себ то „о все майно й горло“. Чеське „вданє“ було відомо на Литві під терміном „вдаване“, „вдавщина“ та було заборонено для Жмуди привілеєм 1492 р. Не трудно впізнати в цьому способі доказу стародавній індо-європейський звичай судового закладу, як основи давнього процесу. Це грецьке παρασάβολαε, про яке згадує XVIII пісня Іліади. це — римське — sacramentum, — старогерманське — wedde — wette. Фрагмент цього інституту перейшов і в наше право у формі ставлення шапки до свідків, в якій, очевидно, вкладалися давніше гроші. (Dr. H. Jireček: Slovanské právo v Čechách a na Morávě. Т. II. Praha, 1864, стор. 178—181).

Важно тут зазначити, що звичай „ставити шапку“ вживався не тільки в судочинстві копних судів, але взагалі всіх судів Литовсько-Руської Держави. На доказ цього наведемо вирок Панів-Ради з року 1542 в справі служебників Київського воеводи з канівськими міщанами „о побите на смерть и поранєне і побранє річей“, в якому констатується, що каневський вїйт Панко Бродович і міщанин Митко Зенкович, що „подвзялися достояти права“ за міщан каневських, — „ставили шапку до светков, имяновали шести міщан київських“ на доказ своєї невинности, а противна сторона — представник служебників київських, пан Малженський „шапку приставити не хотел“, і тому справу програв. (Варшавська копія Метрики Литовської, книга ч. 43, ст. 369—371. Надруковано в журн. „Україна“, Київ р. 1907, моя розвідка: „Бунт черкасців і канівців р. 1536“.) Проф. Лашенко висловив думку, що цей звичай був росповсюджений по за українською етнографічною межою, але наведений приклад свідчить, що цей спосіб

доказу був вжитий капівськими міщанами, та ще й войтом, отже був їм добре відомий ще р. 1542.

Якими нормами керувався копний суд у своїй судовій чинності?
Проф. Р. Лашенко та І. Черкаський стверджують, що то були норми неписаного, звичаєвого права, які в актах іменуються: „давнім копним звичаєм“, „правом копним“, „стародавніми уставами копними“. Тим часом значна кількість документів посилається і на право „посполитое“, на Литовський Статут; з другого боку норми, які в документах зводяться стародавнім звичаєм, часто уявляють з себе артикули Литовського Статуту, Судебника кор. Казимира, або й статті Руської Правди. Само собою розуміється, що копні суди керувалися звичаєвим правом, але чи керувалися вони *виключно цим правом*, це — ще питання, яке треба вяснити і до якого ми вернемося.

Такі були в коротких рисах устрій, компетенція й чинність копних судів.

II.

Якими нормами керувалися копні суди?

Посилаючись на акти копної практики, в яких часто вживаються термини: „звичай копний“, „обичай копний“, „право копне“, „устави стародавні копні“ і т. и., І. Черкаський в названій вище праці прийшов до висновку, що „не тільки сам громадський (копний) суд був установою звичаєвого права, але й... його устрій, його організація, поступок правий, се б то форми й обряди судочинства копного, і матеріальне його право були теж витвором звичаєвого права, яке з стародавніх часів вилилося в певну систему, в „уставу“, в ціле „право копне“ і вважалося за ознаку „вільности“ народньої“ (стор. 56). При цьому автор протиставить копне звичаєве право писаному закону: „існувало право копне і це право було звичаєве, а не писане“ (ст. 55). Такої ж приблизно думки тримається і проф. Р. Лашенко в своїй праці про копні суди.

Питання про те, чи процесуальні та матеріальні норми, якими копний суд керувався, складали звичаєве, неписане право, настільки важливе, що його, на мою думку, не можна вирішати на підставі лише окремих виразів актів копної практики та копних декретів. Треба, по перше, мати на увазі, що так звані акти про копні суди уявляють з себе по части доповіді возних і копників про той чи інший чин копного суду, по части писані декрети самого копного суду, записані в актові книги гродських судів. При тогочасному освітньому рівні, при неусталенні правничої термінології, не можливо приймати вжиті в документах вирази за точну формулювання правних явищ, яких вони торкаються, та надавати їм значіння незаперечених доказів.

Копні акти складено не завше точно і ясно: іноді вирази „копне право“, „копний звичай“ поставлені в актах так, що не можна напевне сказати, до чого саме ці вирази відносяться. Напр., І. Черкаський наводить на ст. 52 витяг з акту 1582 р.: „чинечи обиск, ведле звиклого обичаю... збивав... дві копи“. І. Черкаський тлумачить це місце так, що слова „ведле звиклого обичаю“ відносяться до слів „збивав дві копи“, але з таким же правом можна гадати, що це речення відно-

ситися і до попередніх слів -- „чинечи обиск“. На стор. 54 наводиться з документу 1622 р. вираза: „водле звичаю свого копного, пересуд взявши, межі собою поділили“. Автор вважає, що копа брала пересуд „водле звичаю копного“, але нам здається, слова: „водле звичаю свого копного“ відносяться до розділу пересуду між копниками. Наведені приклади показують, що текст актів про копні суди іноді складено неявно й неточно та що при таких умовах іноді трудно на підставі їх робити висновки. По друге, акти часто іменують копним звичаєм писаний закон, який копа пристосовує до того чи іншого випадку, до тієї чи іншої справи, яку вона розглядає. Напр., на доказ того, що копне право було звичаєве, неписане, І. Черкаський на ст. 55 наводить акт з р. 1584, в якому сказано, що „Адам Абражевич, водле обичаю права“, заняв двох волів (при спаші), тим часом цей „обичай права“ складає арт. 2, розд. XII Литовського Статуту 1529 р. На ст. 56 той же автор, на доказ того, що акти називають копне право „правом, вільністю і уставами стародавніми копними“, наводить документ 1663 р., в якому ці вирази вжити з приводу того, що п. Грабинський не схотів своїх людей на копу вислати. Але з таким же правом можна твердити, що тут „правом, вільністю і уставами стародавніми копними“ названо норму писаного закону, а саме — арт. 9, розділу XIV Статуту 1588 р., який накладає обов'язок на панів вислати підданих на копу. Таких прикладів з праці І. Черкаського можна навести досить, а це покаже, що хоч в актах і зустрічаються термини: „копне право“, „копний звичай“ та инші, то це ще не значить, що тут дійсно маємо звичаєве право.

По третє, в багатьох актах про копні суди зазначається, що копні суди при розгляді справ самі присилаються на *писані закони*, а не на звичаєве право. Ось приклади, взяті по часті з праці І. Черкаського, по часті з інших авторів. З акта р. 1707: „Отець Хоєнський, звернувшись до всього села, згідно *права посполитого*, потребував учинення і зібрання копи всіх панів Даиковицьких, аби вивод з себе дали“ (І. Черкаський, ст. 185); з акта р. 1696: „прихилиючися до св. справедливости і *права посполитого*... на горло вказуєм“ (там же, ст. 221). З акта р. 1594: „*вину, в Статуті описаную*, за нестання своє всего пять коп грошей платить“... (там же, ст. 250). З документа р. 1631: „Непокойчицькі, поступаючи водлуг науки *права посполитого*, до... сусід околишних обісдали... о тій шкоді своїй ознайомили, аби с повинности сусідської на копу прибували (там же, ст. 50). З документа р. 1622 — копа судить „прихилившись до *права і статуту писаного*“ (Іванішев, Додат. VI). Проф. Р. Лашенко наводить такі цитати з актів: „прислушаючися в том до права нашего, яко і *статутів вел. кн. Литовського*“ (ст. 24, 1); „*иж права Литовским* то не зносять, аби на голую повесть мели кому присягати, аби ся теж кому отприсягивати“ (ст. 40, 1). До цих цитат додамо ще такі. З вироку копного суду р. 1629: „за видране девяти роев пчол — *водлуг Статуту* за кождые пчолы по 2 копы грошей“... і далі: „на дальшее ростягане і донаказання на них всех вин, в *праве посполитом описаних*... вольное право... суд нынешній копный заховуеть“. (Архивъ ЮЗР, ч. IV, т. 1, Док. XVIII). З вироку копи р. 1589: „невыходом его винуюмо і винним находимо, аби *водлуг Статуту*, тые свын полатил.“ (Акты Виленской Археогр. Комиссиі, т. VI, ч. 62.) З акта 1583: „водле *права и*

артикулу 6 в розділі 14 учинени... копа вся приложила шкоду его ко всем селам Рожицьским" (Н. Іванишів, Додат. III): „копний звичай, в правне посолитом описаний" (у того ж автора, стор. 11 з акта р. 1569). З наведених прикладів виходить, що в актах копної практики маються посилки не тільки на „стародавні звичаї", але й на писані закони, і що, значить, копні суди діяли *також і на підставі писаних законів*, „права посполитого", „статутів Литовських"

Таким чином, на підставі одних актів про копні суди не можна ще дати остаточної відповіді на питання, чи копні суди керувалися лише звичаєвим, неписаним правом, чи вживали також і писаних законів. Для цього необхідно, на наш погляд, перевірити акти з іншими законодавчими пам'ятниками, з писаними законами. В іншому місці була мова про те, що в *першому нашому писаному кодексі, Руській Правді*, ми знаходимо деякі процесуальні норми, які послужили основою для певних інститутів копного судочинства.³⁾ Так, напр., один з найчастіше вживаних принципів копного судочинства: „невихід платить шкоду", себ то той, хто не вийде на копу чи до копи на її заклик, не дає „о собі справи", не „введе сліду", не одприсягнеться, повинен винагородити скривдженого, „а собі злодія шукати", без сумніву, базується на ст. 88 Карамз. сп. Р. П.: „не будетъ ли татя, то по слѣду женуть; оже будетъ слѣдъ къ селу или къ товару, а не отсочать отъ себя слѣду и ни идоутъ на слѣд или отъбьютъ, то тѣмъ платити и татьба, и продажа". Статі Р. П., що говорять про розшук по сводам, по конам, по верви, по сліду (32, 34, 36, 80, 88, 125), містять в собі основні принципи, на яких утворилося й розвинулося все попереднє слідче судочинство копних судів. Статі про „лице", „муку", „роту-присягу" (32, 34, 36, 40, 41, 91; 17, 99, 100; 17, 26, 33, 126 карамз.) дали основу для аналогічних інститутів копного судочинства.

Далі, в другому пам'ятнику писаних законів — Судебнику кор. Казимира, 1468 р. — також маються, як було вже зазначено, деякі норми, що потім вживалися і в копному судочинстві, як, напр., ст. 8, що говорить про відповідальність господаря за „лежнів" — подорожніх людей, та статі, що говорять про „сок" (16—18, 24), про „муку" (16), про „лице" (1, 2, 5, 15, 16, 24). Мається також ст. 12, яка встановлює відповідальність за невихід на суд.

Але найбільше норм, що вживалися в копній практиці, ми знаходимо в Литовському Статуті всіх 3-х редакцій, — законодавчому пам'ятникові, перша редакція якого з'явилася р. 1529, себ то всього на 9 років пізніше найдавнішого акта про копний суд (20 лютого 1520 р.). Починаючи з року 1529 і до самого кінця існування копних судів на території Литовської Русі (кінець XVIII в.), Литовський Статут був діючим законом для всіх судів Литовської держави. Яке було відношення Литовського Статуту до копних судів? На це питання найкращу відповідь дає І. Черкаський. „Держава, пише він, прийняла копний суд у свій судовий устрій і силою закона (тоб то Литовського Статуту) росповсюджувала його і по тим країнам, де його раніш не бувало... Закон (Статут) у певних випадках вимагав од них (від панів) і самим

³⁾ Див. „До питання про генезу копних судів на Україні." Життя і Право. Львів. 1928, жовтень, ч. 2, стор. 7—8.

ставати на копні і казати підданим своїм на копу сходитися" (ст. 82). В багатьох випадках І. Черкаський сам посилається на Статут в зв'язку тим чи іншим судовим актом чи інститутом копні. Наприклад, на ст. 37 він посилається на Статут, в якому вживається назва „копа“ й „купа“. На ст. 62 автор цитує з Статута 1588 р. арт. 9, розд. XI, в якому говориться про порядок „гоніння сліду“ копою, а також арт. 26, розд. XI про присяжку копу. На ст. 71 автор цитує арт. 11 розд. XIII, ред. 1529; арт. 15, розд. XIV, ред. 1566, арт. 8, розд. XIV, ред. 1588, в яких встановлюється вимога платити за даремну муку. На ст. 82 автор цитує арт. 22, розд. VI ред., 1529, на доказ того, що Статут схилявся до порядку і спокої на копні; на ст. 87 він наводить арт. 31, розд. XI, ред. 1566 і арт. 26, розд. XI, ред. 1588 р. на підтвердження того, що закон приписував в'рчдові скликати копи у випадках бивства перехожого чоловіка. На ст. 154 автор пише, що копа, влючивши всі шкоди на села Рожищські „за невихід“, у данному разі... „цілком виконала припис Статуту“ (арт. 9, розд. XIV, ред. 1588). На стор. 212 автор цитує арт. 6, розд. XI, ред. 1529 на доказ того, що до компетенції копи Статут відносить ріжні шкоди „в пушах“; на ст. 228 автор посилається на Статут 1588 розд. XI, арт. 26 і розд. XIV, арт. 9, як на доказ того, що в Статуті було означено розміри копної околиці і порядок її встановлення. Можна передбачити, що І. Черкаський повинен буде навести значно більше цитат з Статутів, коли перейде в другій частині своїй праці до аналізу окремих інститутів копного судочинства. Наведені цитати з праці І. Черкаського свідчать, що автор сам визнає, що Литовський Статут не тільки містить багацько норм, що торкаються копних судів, але що Статут був діючим законом для копних судів і що копні суди керувалися його нормами, як обов'язковими правилами. Проф. Р. Лашенко також визнає, що в Литовський Статут увійшли норми звичаєвого копного права (напр., ст. 19, I, і в инш. місцях).

Найкраще формулував відношення копного права до Литовського Статуту Криштоф Юндил, суддя гродський Слонимський в таких словах: „маємо... стародавній звичай, правом посполітним обварований, иж кгда ся кому злодійством шкода станеть... тогда таковий ушкодженій шкоди і шкодника своего копою звик доходить“ (І. Черкаський, ст. 234). „Стародавній звичай, правом посполітним обварований“ — це значить, що стародавній звичай признано, затверджено і приято діючим писаним законом — Литовським Статутом. З формального боку звичай відріжняється від закону лише тим, що він є закон — неписаний, це пояснення стосується до початків законодавства в кожного народу, а в народу українського — з окрема. Звичай виникає раніше всякого писаного закону і діє самостійно, але лише до часу, коли не стане сам джерелом для писаного закону, коли сам не перетвориться в писаний закон. З моменту ж, коли звичаєві норми будуть прийняті і складуть зміст писаного закону, з цього моменту звичай перестає формально існувати, як самостійне джерело права, натомість починає існувати і діяти писаний закон. Не може бути жадного сумніву в тому, що принципи копного права в глибокій давнині нашої були правом звичаєвим, неписаним, але також не має сумніву і в тому, що давно вже це звичаєве право було прийнято в систему діючого закону і стало законом писаним. *Руська Правда* — це був перший писаний кодекс,

якій зафіксував: в писаній формі давні звичаєві норми. За Руською Правдою йде Судебник Казимира, нарешті, Литовський Статут. Коли це так, то не має жодних підстав так категорично стверджувати, як це робить І. Черкаський, що копні суди в XVI—XVIII вв. існували й діяли лише на підставі звичаєвого, неписаного права. Навпаки, з огляду на те, що більшість норм копного права в цей час стала вже писаним законом, можна б з більшим правом сказати, що *копні суди керувалися переважно писаними законами*. Але й таке твердження було би не зовсім обгрунтованим. На наш погляд, правильне вирішення питання про характер норм, якими керувалися копні суди, залежить від висновків, які можна добути шляхом порівняння правил і норм, якими керувалися копні суди, з нормами писаних законів. Тільки після переведення такої праці можна буде встановити більш-менш точно й категорично, звичаєвими нормами, чи писаним законом керувався копний суд у своїй чинності; коли ж буде встановлено, що копний суд вживав і звичай, і закон, то яке з цих джерел було переважаним, характерним для копного суду. Без переведення такої попередньої праці (цього ще ніхто з авторів не зробив) всякі рішення цього питання, на нашу думку, будуть необгрунтовані й скороспілі.

В зв'язку з питанням про норми копних судів вважаю необхідним звернути увагу ще на одно цікаве явище, а саме, що норми так званого „копного права“ не були якимись спеціальними нормами, утвореними (звичаєм чи законом — все одно) виключно для копних судів. Ці норми, як процесуальні, так і матеріальні, не складали окремої „системи“, „устави“, призначеної виключно для життя в копному судочинстві. Навпаки, норми, що ними керувалися копні суди, як ті, що увійшли в кодекси писаних законів, так і ті, що лишилися звичаєвим, неписаним правом, вживалися і по інших судах Литовсько-Руської держави. На доказ цього наведемо такі факти. Вище було цитовано (ст. 7) судовий вирок панів-ради р. 1542 в справі служебника Київського вобводства, з якого видно, що на суді було вжито старовинного звичаю ставлення „шапки до светков“, звичаю, якого в кодексах писаних законів не має і який досить часто вживався в копному судочинстві. Це свідчить, що копні звичаї вживалися на суді панів-ради.⁴⁾ Норми копного права вживалися і в судочинстві гродських судів, доказами чого можуть бути, по перше, факт, що гродський суд являвся апеляційною інстанцією для копних судів, яка затверджувала його присуди, а по друге, що встановлений конституцією 1578 р. інститут переведення на місці події слідства в певних випадках, так зване „шкрутиніум“, було нічим іншим, як слідством по правилам копного судочинства (І. Черкаський, ст. 87—

⁴⁾ Цього ж звичаю вживали і старостинські (гродські) суди: в королівському листі з р. 1551 до старости Брацлавського, кн. Богуша Корецького, з приводу скарги землі Винницьких сказано: „А которий служебник твой (старости) у право шапки подойметь, або где на опытыване светковъ посланъ отъ тебе будетъ, ти дей . . . по 50 грошей служебником своим брати кажешъ“ (Архив ЮЗР ч. VIII, т. 5, Док. XXXIV). Звичай ставити шапку вживався і в земельних спорах, що видно з правної грамоти 1494 р. кн. Анни Слуцької, що буда дана ігумену Троїцького м-ря Іосифу. В грамоті записано, що ігумен зажадав присяги від сокольника Ермоли в таких виразах: „нехай присяг посветчит, душа его подойметь, а я того хочу терпети. І на то шапки приставили. (Акты Ю. и З. Россіи, т. I, ч. 232).

89).³⁾ Цю й панський-домініальний суд користувався нормами копного права, видно з того, що панський суд приймав до виконання вироки копного суду, а також при розгляді справ панських підданих вживав „поступку правного“ копних судів (І. Черкаський, ст. 92—95). Норми копного права вживалися і господарськими старостами та намісниками, як то свідчить заява Житомирського старости про те, що він, „а не вбитости його намісник його“ вживають копного права (там же ст. 114). Нарешті цілого копного судочинства вживали міста, навіть і ті, в яких було заведено Магдебурське право. На доказ цього І. Черкаський посилається на значну кількість актів, з яких ми наведемо оці найбільш характерні приклади. Року 1665 Ст. Орминський з приводу крадіж в нього сина „прийшовши на ратушу перед усеньким магистратом міста його кор. мил-сти Дивинського скаргу занісши, упрашав, щоб громаду, або инче копу спровадити для доводу забрання того сина дозволено було...“ (ст. 112). Року 1652 Василь Жук і Васько вилупили скриньку в церкві Жировицькій в бабинці з грішми...“ од уряду і копи Жировицької пійманими зістали, в тім право містськое містечка Жировицького правом копним на горло осудили“ (ст. 180). Підкреслені вирази цього акту показують, що в цьому випадку „право местськое“, себ то міщане, що були під правом цим, перевели суд над злодіями „правом копним“, себ то вжили копного судочинства. Таким чином, з наведеного виходить, що норми копного права не були нормами виключними, спеціальними, призначеними лише для вжитку в копних судах, що вони вживалися як в копних судах, так у всіх взагалі судах Литовсько-Руської держави. Тому не має жадної підстави відокремлювати копне судочинство від загальної системи судочинства Литовсько-Руської держави принаймні за доби Статутів і протиставити норми копного права нормам писаних законів.

III.

Територія, на якій існували й діяли копні суди.

Посилаючись на арт. 9, розд. XIV, ред. 1588 р. Статуту, в якому сказано, що копи відбувалися „здавна на Русі в инъде“, та наводячи цитату з Balińskiego „Starożytna Polska“ (т. 2, стр. 36) про те, що „Русь складалася з воеводств: Волинського, Подільського, Більського й Руського, до якого належали землі: Львівська, Саноцька, Галицька й Холмська“, І. Черкаський робить висновок, що „за Статутом... копи здавна бували по зазначеним українським землям“ (ст. 56—57). Такий висновок, на наш погляд, треба признати за помилковий, і ось чому. Статут 1588 року був законом вел. княз. Литовського і обов'язуюча його чинність розповсюджувалася лише на територію Литви та на ті „руські“ землі, які входили в склад Литовського вел. князівства. Тому, коли в Статуті говориться про „Русь“, то цим терміном означається лише ті частини давніх руських земель—давньої Русі, які входили в склад Литовської Держави. Тим часом, воеводство Руське

³⁾ Вживання копного процесу в земельних спорах предписує Литовський Статут, ред. 1529 р.: арт. 6, 8, розд. VIII.

з повітами: Львівським, Перемишльським, Саноцьким та землями Галицькою й Холмською не входило в склад Литовської держави, а складало так звану „Червону Русь“ чи „Польську Русь“ (A. Cellarius. Regni Poloniae... novissima descriptio. Amstelodami, 1659, ст. 298—301 ісл.; автор цей поділ переняв у Старовольського та з Нового Атласу Johanni Janssonii — 1644 р.). М. Грушевський в т. V Історії України-Русі доводить, що в XVI ст. (до Люблинської Унії) в склад вел. княз. Литовського входили такі землі давньої Русі: *Волинь* з повітами: Луцьким, Володимирським, Кременецьким; повіти (потім воеводства): Берестейський і Кобринський; повіти-землі Підляські: Дорогочинська, Мелницька і Більська; повіти: Пинський і Туровський. *Київщина* з повітами: Київським, Овручським, Житомирським, Канівським і Черкаським. Повіт Мозирський і за Дніпром: Путивльський, Чернігівський і Новгородсіверський. Нарешті, на півдні повіти: Вінницький і Брацлавський, які потім складали Брацлавське воеводство. В склад же Польщі з XV ст. входили: Руське воеводство, що складалося з земель-повітів: Львівської, Галицької, Перемишльської, Саноцької; потім Більське воеводство, Холмська земля і Подільське воеводство (ст. 294—296). Будуци частиною території Польської держави, ці останні землі не підлягали силі законів вел. кня. Литовського і тому не могли бути названі в Статуті в складі Литовської частини Русі, „где здавна копи бивали“. Питання на добу Руської Правди XI—XIII ст. (стор. 68).

IV.

Час існування копних судів і причини їх зникнення.

В літературі встановився погляд, що копні суди являються інституцією дуже давнього походження. На думку І. Черкаського, повного розвою копні суди і копне судочинство досягли „значно раніше кінця XV і початку XVI ст.“ (ст. 65), але початок розвитку копного процесу треба віднести на добу Руської Правди XI—XIII ст. (стор. 68).

Обидва ці твердження, хоч і висловлені дуже обережно, потрібують, на наш погляд, пояснення й доповнення. Автор тримається погляду, що копне право являється звичаєвим, народнім, неписаним правом і що копний суд є установою цього права (ст. 56). Звичайове право, як витвір правної свідомости народу, має своїм безпосереднім джерелом народні звичаї. А народні звичаї спочатку виникають спорадично і спонтанно в поодиноких групах і організаціях (родинних, територіяльних та инш.), як факти одноманітного й добровільного поступовання в певних випадках, при певних умовах, потім поступово переходять в стадію спільного всім членам даної групи чи організації вжитку і нарешті набувають певного авторитету та загального признання. Загальне признання утворює далі обовязковість дотримання звичаю та певний примус і таким чином перетворює звичай в обовязкову норму. В цій стадії свого розвитку *народні звичаї* являються джерелом звичаєвого права, як *певного комплексу обовязкових правних норм*. В дальнішому процесі розвитку норми звичаєвого права,

концентруючись в напрямку досягнення окремих завдань, утворюють окремі системи норм, на основі яких виникають поодинокі правні інститути чи установи звичаєвого права. Такий шлях розвитку звичаю й звичаєвого права є нині загально визнаний і таким, без сумніву, шляхом йшов розвій і копного права (Акад. проф. С. Дністрянський. Загальна наука права і політики. І. ст. 38—39, 45—47; його ж. Соціальні форми права. Записки Соц.-Економ. Відділу УАН т. V—VI, ст. 340 і с.л.). Тим часом, хоч і відомо, які стадії перейшов факт-звичай, поки перетворився в правну звичаєву норму, що дала основу копному праву і копному судові, хоч апіорно й можливо точно означити моменти, в які при існуванні певних передумов факти-звичаї повинні перейти в норми, а норми скластися в системи та утворити ті чи інші правні інститути, але встановити конкретно ці моменти — неможливо. Неможливо — тому, що звичаєве право, як право живе, народне, знаходиться в постійному русі, що стадії процесу утворення звичаю, звичаєвого права і правних його інститутів *не матеріялізуються* в своїх початкових і кінцевих моментах на стільки, щоб дати в руки дослідувача конкретні ознаки, на підставі яких він міг би встановити моменти повстання звичаю, переходу його в норму, утворення правних інститутів і т. и.

Маючи на увазі вищепаведені пояснення, ми не можемо погодитись з тим методом, при допомозі якого І. Черкаський хоче встановити „час існування копного суду“ та початковий і кінцевий моменти цього існування. Базуючись на арт. 80 та 88 Руської Правди, І. Черкаський початок розвитку копного права відносить на добу Руської Правди (XI—XIII ст.). *Руська Правда є найдавнішим кодексом, що містить в собі норми народнього звичаєвого права. Редактори Р. П. зібрали й записали норми звичаєвого права, які існували в XI—XIII ст., при чому ці норми, очевидно, знаходилися вже в такій стадії свого розвою, що були всім відомі, точно формуловані і склали певну систему, як то можна судити по їх змісту.* Отже записані в Р. П. норми звичаєвого права, в тому числі й ті, що містять в собі принципи копного права, нехай в своїх основах, але все ж таки в добу Р. П. вже існували й діяли. Тому факт і час внесення цих норм в систему Р. П. доводять нам лише те, що ці норми вже в XI—XIII ст. існували, як правні норми, але скільки вони існували до доби Р. П. і коли вони, як норми, утворилися з фактів-звичаїв, себ то „почали розвиватися“, того встановити неможливо, хоч апіорно можемо з правдоподібністю припустити, що згадані норми пройшли довгий і складний процес, поки з фактів-звичаїв перетворилися в обовязкові норми в тому вигляді, в якому були внесені в Руську Правду. І. Черкаський може зауважити нам, що він добою Р. П. означив розвиток не звичаєвого права взагалі, лише копного права, але в иншому місці ми вже довели, що норми, записані в Р. П., містять в собі такі основні принципи копного права, які в дальнішому його розвитку лишилися без жадних змін. На цій підставі ми з повним правом могли би сказати, що початок розвитку копного права треба віднести на добу далеку ранішу, ніж доба Руської Правди.

Далі, питання про те, коли повстав копний суд, І. Черкаський розв'язує на підставі найраніших актів, що говорять про „копу“, що на

неї „перед тим здавна хоживали“ (акт від 20 лютого 1520 р., ст. 65). Він наводить ще *раніший документ з 6 квітня 1499 р., в якому, правда, і сам признає, копа називається „соком“*. Тут знов, як бачимо, не одно, а два питання: перше, коли громадський суд почав іменуватися „копою“, друге — коли повстав копний суд зо всіма своїми характерними особливостями. На перше питання можливо прийняти відповідь, дану автором: народний суд почав іменуватися копою раніше початку XVI в., бо в *найранішому акті, з р. 1520, звичай збиратися на копу визнається за звичай „давній“* (рівнож як і в указі кор. Жигмонта з 29 вересня 1529 р., ст. 64).⁴⁾ Щож до другого питання, то наведені документи не дають жадних, хоч приблизних вказівок, на підставі яких можна було би дати відповідь, коли повстав копний суд. Такі вирази документів, як: „старим правом копатися“ та „на копу здавна хоживали“, „на Русі копи адавна бували“, можуть свідчити про те, що копний суд повстав і „раніще кінця XV в.“, як пише І. Черкаський, і в XV, XIV, XIII вв.

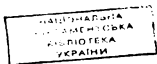
Кінцевий момент існування копних судів І. Черкаський встановлює для Правобережжя — кінець XVIII ст., а для Лівобережжя, власне, для Стародубщини — раніше. З цим можна згодитись, але з оговоркою, що ці терміни встановлюють приблизно час, коли перестали існувати й діяти копні суди, як легальні, законом признані установи. Таку оговорку потрібно додати через те, що копні суди, як установи нелегальні, продовжували своє існування й далі, по за межами зазначених термінів аж до наших часів, виявляючись скрізь на Україні в так званих „самосудах“ над конокрадами, злодіями, відьмами, розпутними жінками і т. и.

Що торкається причин зникнення копних судів, то я приєднуюся до думки І. Черкаського, який пише, що копні суди перестали існувати після того, як, в наслідок поділу Польщі і приєднання литовсько-руських провінцій до Росії, були скасовані закони, що мали чинність в цих провінціях і натомість уведено на Правобережжі закони російські (ст. 82). Щож до Лівобережної України, то, не дивлячись на те, що там норми Литовського Статуту були діючим законом, гетьманська влада зразу ж поставилася негативно до копних судів, а в 2-й пол. XVIII ст. універсалами заборонила їх чинність на Стародубщині, де вони, хоч і рідко, все таки одбувалися (ст. 83).

Але зазначені вище причини являються лише зовнішніми, формальними причинами зникнення копних судів. Крім того були ще й причини внутрішні, про які І. Черкаський не згадує. *Це, по перше, зміна поглядів суспільства, обумовлена зміною соціально-економічних умов побуту, а по друге — зміна поглядів державної влади на завдання органів по охороні й забезпеченню правопорядку в державі. Що до першого — зміни поглядів суспільства, то ми знаємо, що копний суд по своїй ідеї і по своїй компетенції був судом „общим“, загальним*

⁴⁾ Висновок І. Черкаського про те, що найранішим актом, що говорить про копу, є акт 1520 р., трохи неточний. В Литовській Метриці (Русск. Историч. Библиотека, т. XX) маютьсся акти про копу раніших років, напр.: док. 22 (між актами 1510 р.), док. 108 а р. 1514. док. 84-теж, док. 110-теж, док. 174-теж, а документ ч. 310 (без дати, але не пізніше 1516 р.) гонорить, навіть, про „копний обычай“ та про „копне право“.

для всього місцевого населення, без огляду на класові чи групові поділи. Таким він був на початку свого існування, таким його бачимо перед Люблинською Унією і такий безстановий характер він старався дотримати і після Унії. Тим часом, після Люблинської Унії на території Литовської Русі диференціація населення пішла надзвичайно швидкими кроками: головна маса населення — селянство остаточно втратило волю, було закріпощено за панами і поставлено під домінуючий їх присуд; населення міст заведенням Магдебургського права було відірвано від сільського населення і поставлено під присуд своїх судів; пани-великовласники судилися перед судом панів-ради і вищим-короля, іноді в земських та в своїх панських „слюбчих“, арбитражних. На місцях лишалася одна дрібна околична шляхта, іноді піддані королівські та бездомні, перехожі люди, що по давній традиції трималися копи. При таких обставинах користування послугами копного суду для розшуку і покарання шkodника, злочинця було значно утруднено для скривдженого: він повинен був, раніше, ніж скликати копу, просити дозволу в пана, щоб той вислав своїх підданих на копу; такоїж згоди потрібно було добути і від магістрату міста. Пани-шляхта виходили на копу або невиходили в залежності від своїх особистих інтересів та міркувань і т. и. В дальнішому, з побільшенням прав і привілеїв пануючої класи і з втратою прав класами середніми й нижчими, поступово міняється погляд на копний суд, на його справедливість і обов'язковість. Число випадків „противенства“ копному судові та його присуду збільшується, при чому, поруч з „виламуванням“ з під присуду копи по мотивам особистих інтересів трапляються вже випадки й мотивування засадничого характеру. Прикладів „виламування“ І Черкаський (ст. 70—80), Іванішев та проф. Р. Лашенко наводять досить багатько. Серед цих прикладів звертають увагу своїми мотивами такі: року 1603, коли копа послала до вряdnика Геленища, аби розказав безпечно в село йти і аби село слід вивело, яко обичай вимагає, цей вряdnик одказав: „мене пан мій тут поставив у дворі своїм роботи пильнувати, а не злодійство на люди свої сочити“ (І. Черкаський, ст. 76); року 1687 Овруцькому вряdnові скаржився С. Домашевський на Ходаківських за те, що вони „купу не малу різного стану людей, звідки бунти мужицькі вчиняються, зібравши, скаржучих злодійством публікував“ (там же ст. 80). Року 1718 пан Виговський покликав околичного шляхтича до суду „за збірника забороненого законом“ (?) копного суду (проф. Лашенко, ст. 36, II). В даному випадкові гродський суд скасував вирок копного суду, а позовників присудив до в'язниці за те, що вони зважилися „хlopів на суд над шляхтичем збирати“ (там же). В. Антонович (Акты о происхождении шляхетских родов, ст. 47—48) наводить дуже яскравий приклад зміни погляду на копний суд: Овруцький староста Фр. Потоцький так обвинувачував околичних шляхтичів Овруцьких: „ви потопасте в злості й безправстві, без усякого права і суду ви присвоїли собі право карати один одного, позбавляти життя братів ваших, овруцьких бояр. Перед цим ви повісили небіжчика Матвія Кузьменка Мошковського“ (за вироком копного суду. Цітую у проф. Лашенка, II, ст. 37). Наведені приклади свідчать нам, що правосвідомість суспільства, вищих його верств, змінилася, виник сумнів що до доцільності і навіть законності копних судів, не дивлячись на те, що Литовський

Статут визнає їх цілком законними та включив в тодішню судову систему. Само собою розуміється, що як в наведених, так і в багатьох аналогічних випадках ворожі погляди на копний суд висловлювалися здебільшого заінтересованими особами, але, мимо цього, важливим є, що особисті інтереси прикриваються тут мотивами загального і принципového характеру про невідповідальність процесуального копного порядку новим соціально-економічним умовам життя. Правосвідомість суспільства шляхом протиставлення спочатку персональних, потім загально-громадських інтересів копному судовому порядку, поступово мінялася, утворюючи ідею незаконності стверджених діючими законами копних судів, збільшуючи число конфліктів і переходячи до отвертої боротьби з копними звичаями, копним судочинством.

Слідом за зміною правосвідомості керуючих верств суспільства йшла зміна поглядів державної влади на завдання її органів по охороні й забезпеченню правопорядку в державі. Давні погляди на карний злочин, що вбачали в ньому на першому місці матеріальну шкоду, не відрізняли його від цивільного правопорушення і всю акцію по розсліду злочину, розшуку злочинця та обвинуваченню його покладали на скривдженого, поступово з розвитком суспільства і зміцненням державної влади змінилися. Матеріальна шкода від злочину відходить на друге місце, натомість на перше місце ставиться порушення приписів закону, значить порушення ладу й спокою в державі та безпечности її громадян. *На перше місце виступає інтерес публічний, державний. В наслідок цього поступово було відокремлено карний процес від цивільного і на державні судові органи було покладено ведення попереднього розшуку й слідства в карних справах та обвинувачення злочинців перед карним судом.* З цього моменту роля скривдженого в карному процесі втратила свою самостійність і значіння, а разом з тим втратив свій *raison d'être* і копний суд, як установа, головною функцією якої був розшук і попереднє слідство в справах злочину. Повільний процес зміни правил судівництва законодавчим шляхом на території Правобережної України було перервано прилученням її до Росії. Року 1799 Російська влада видала загальний закон про те, щоб „нігде і ніяке право з теперішнім управлінням краю не згідне і указами... не ствержене, ні під жадним виглядом не відновлялося й чинности не набувало“ (І. Черкаський, ст. 82—83).

Зміна поглядів суспільства і державної влади що до копних судів далеко виразніше й скоріше виявилася на Лівобережній Україні, де копні суди існували лише в Стародубщині та й то напів легально (І. Черкаський, ст. 60 і 83). Як видно з наведених І. Черкаським актів, на початку XVIII в. копний суд був уже настільки чужим для правників гетьманської України, що вони, виконуючи приписи Литовського Статуту про скликання копи, не знали, як це зробити. Так, наприклад, Полтавський полковий суд р. 1750 в одному випадку знайдення трупу невідомого чоловіка приписав сотенному осаулу, заміст скликання копи, на підставі арт. 26, розд. XI Статуту (суд послався на цей артикул), перевести самому опит раз і два „між обивателями села“. Осаул так і зробив. Після одержання рапорту осаула полковий суд знов замісто того, щоб наказати скликати присяжну копу, доручив осаулові зібрати людей з трьох місць по три чоловіка „достойних і нічим не-

підозрітельних“ і велить їм вчинити присягу, що осаул і виконав. „Ні полковий суд“, пише І. Черкаський, „ні сотенна старшина, хоч і намагалися йти за Статутом, не знали, як і не вміли скликати копи“. Далі він же зазначає, що „українські правники половини XVIII ст., зводячи українське право до одного кодексу, старанно викидали назву „копа“ там, де в Литовському Статуті про неї говориться“, і наводить цьому приклади, порівнюючи Литовський Статут з „Правами, по котрим судитися Малоросійській народ“ (ст. 61—62).⁷⁾ Найяскравіше погляд гетьманської влади на копний суд виявився в наказі гетьмана Розумовського, який, затвердивши вирок генерального суду 20-ти чоловікам, що брали участь в суді й виконанні присуду над відьмою, розпорядився опобісити по всім полкам, щоб „сільські старшини, козаки й посполиті собою отнюдь не токмо нікого ні за що смертю не умерщляли, как такої казни і самим головним правительству чинить не указано, но и в слідствіє по таким ділам не вступали... А в случаї од кого какова на кого либо навета или порицання о мнимом відьомстві доносили б о том по команді в надлежачій правительства“ (І. Черкаський, ст. 83). Висновок з цього наказу — такий, що суд копи було визнано за суд неправий, за самосуд, за який копних суддів приносять до відповідальності перед урядовий суд (там же).

З моменту зміни погляду керуючої частини суспільства, правників та державної влади на копні суди — останні, розуміється, вже не могли легально існувати. В нижчих, більш консервативних, верствах населення копні звичай продовжували існувати: і мати силу, піднімаючи іноді мешканців околиці, як було вже зазначено, на скликання копи з приводу деяких злочинів та на засудження й покарання злочинців.

Такі були внутрішні причини зникнення копних судів на Україні. В цьому не треба бачити якогось регресу чи перешкоди до нормального культурного розвитку українського народу. Зникнення копних судів не треба розглядати лише, як результат чужого впливу чи примусових мір чужої влади, бо, наприклад, на Гетьманщині, де довгий час в сфері внутрішнього управління не почувалося особливого впливу московського уряду, де закони попередньої доби (Литовський Статут) мали повну силу, всею таки копні суди не мали ґрунту для свого розвитку. Еволюція громадянства йшла своїм природним шляхом вперед і те, що було життєздатним і доцільним в XV та в XVI ст., не мало ґрунту для свого розвитку в XVIII ст.

V.

Характерні особливості копних судів з точки погляду процесуального права.

В літературі було висловлено погляд, що копні суди, по своєму характеру й компетенції, не були судами в точному значінні цього слова, лише інституціями, завданням яких було переведення поперед-

⁷⁾ О. Сфилженкова: („Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ“) наводить акт р. 1722, з якого видно, що копники, осудивши Савку Розгоненга на смерть за кражу бджіл і передбачаючи відповідальність перед владою за похищення злочинця, складалися грошима, щоб заплатити „головокщину“ (І. Черкаський, стор. 13 і 66; проф. Р. Лашенко, ст. 7, II).

нього слідства, а не остаточне вирішення справи (Ф. Леонтович, О. Ефименкова, див. у Черкаського, ст. 31 і 89). Правильність цього погляду заперечують проф. Лашенко та І. Черкаський, які категорично стверджують, що копні суди були спражними, самостійними судами, які були уведений в систему судівництва Литовсько-Руської держави. Суперечність поглядів на копні суди залежить від того, як, з якої точки погляду дивляться автори на копні суди. Безперечно, що з точки погляду принципів модерного судочинства копні суди не задовольняють всім вимогам нормальних судів ні по своєму характеру, а ні по своїй чинності, але пристосовувати до копних судів принципи модерного процесуального права без жадних застережень — було б до певної міри анахронізмом. Для того, щоб скласти правильне уявлення про копні суди, треба прийняти під увагу умови часу й місця, державного устрою й культурного рівня, при яких існували й діяли копні суди. Маючи на увазі це застереження, поспробуємо вияснити ті характерні особливості, які властиві копним судам та якими вони різняться від інших тогочасних судових установ.

1. Ми знаємо, що копні суди по своїй чинності не були установами перманентного характеру: чинність копи, копного суду викликав скривджений (в деяких випадках уряд), а склад копного суду і компетенція його що до осіб та території залежала від копної округи — околиці. Звичайно скривджений звертався до копного суду в тих випадках, коли сам не знав свого „шкодника“ і не міг своїми засобами його вияснити та знайти. Акти так характеризують положення скривдженого і його наміри що до копи: „в сусідстві того для копи збирають, кому шкода стане, аби шкодника дійсть могли“ (І. Черкаський, ст. 48); або: „я хочу копу збирати, а Боже дай, аби ся злий об'явив“ (там же, ст. 167); ще так: „хотячи ся о тій шкоді своїй довідати... на завтрей копу... збирав сусід околичних“ (ст. 192); „о которое бидло свое они, винного своего ищучи і опит чинячи, чотири кроты копу збирали“ (ст. 216). От же в намір скривдженого входило, перш всього, одержати відомости через своїх сусідів про шкодника; не маючи сам а ні підозріння, а ні „гарячого сліду“, а ні „лиця“, скривджений бажає це все одержати від копи. Коли б він знав свого шкодника і мав проти нього докази, іншими словами, коли б скривджений знаходився в нормальних умовах, він міг би звернутися до того суду, якому підсудна була справа з точки погляду її предмету, особи шкодника й території, себ то: до суду панського (то пана, підданий якого був шкодником), до суду городського (коли шкодником був шляхтич), до суду ратушного чи магистратського, до суду земського чи підкоморського (в земельних справах). Всі зазначені суди, на підставі діючих тоді правил судочинства, розглядали справи відповідно розподілу їх по підсудності, але ні один з них не мав завдання, а ні органів для переведення попереднього слідства порядком публичного обвинувачення. Єдиною інституцією, яка мала своїм прямим і головним завданням „винного шукати“, був копний суд. Попередня дослідча акція складала головну й необхідну частину діяльності копного суду, вона домінувала в практиці копних судів, а в багатьох випадках попереднє слідство було і єдиною акцією копного суду, то значить, що воно не завше тягло за собою судовий вирок, судове рішення справи, чи тому, що не давало позитивних результатів, чи

тому, що вияснило непідсудність справи копному суду. *Акція попереднього слідства складає першу характерну особливість копного суду, якою копні суди відрізнялися від інших судів в системі тогочасного судівництва і яка, іноді, закривала собою чисто судову функцію копного суду, даючи підстави думати, що копні суди взагалі не мали іншої функції, крім попереднього розслідування справи. Але думати так — значить втрачувати історичну перспективу, забувати, що в ту добу попереднє слідство, розшук злочинця і вияснення злочину, шкоди, в певній мірі охоплювало і розрішення справи по суті та робило зайвим окремий акт винесення судового вироку: іноді не потрібно було складати вирок, коли справа була досліджена, винного знайдено і він признався до злочину або не міг відкинути обвинувачення.*

2. Другою характерною особливістю копних судів було те, що копа, копний суд *„шкодника межі собою“ шукали.* Скликав скривдження копа, довідавшись від скривдженого про його „шкоду“ та про те, що він не знає шкодника, не має відомостей а ні матеріяльних доказів проти конкретної особи, розпочинала чинність свою тим, що в першу чергу шукала шкодника „межі собою“, себ то між членами копи, присутніми на копі, а за відсутніми посилала воаного, чи кого з присутніх, при „стороні“, закликаючи стати на копу та „одказ чинити“, „давати справу о собі“ (проф. Лашенко, II, ст. 11—12). З приводу цього маємо такі вирази актів копної практики: „на копу зшодшися... шкодника межі собою іскали з обоєх сторон“ (І. Черкаський, ст. 167); „ушкоджений п. Горбачевський... просив копу злочинця (що вкрав йому казан горільчаний) межі собою поіскати“ (проф. Лашенко, ст. 12, II); „вишеди на копу... не хотіли... копним обичаєм... винного межі собою іскати“ (І. Черкаський, ст. 78). Розшук винного „межі собою“ часто приводив до відкриття шкодника тут же на копі, в особі одного чи кількох присутніх членів копного суду, або ж в особі відсутніх, що на копу не вийшли і одказу за себе не вчинили. Так, напр. р. 1648 в селі Осовцях на копі „спіймали одного“ з тих, що під іменем „козаків“ грабували жидів на шляху (там же, ст. 197); р. 1582 на копі Матис Лещинський „признався до злодійства“ (ст. 208); р. 1575 на копі підданий п. Василевої повідав: „уже мя більшей не трудіте, але сказуйте, што за того коня платити маю“ (ст. 243); р. 1583 на копі двірничка Таця на муках почала називати винних, що забили 2-х жидів, „а той час... тіі, которіі були винні, з громади почали втікати“ (ст. 246); р. 1560 копа склала вину за крадіж кобили на „копника“ Антона Лисковича, який „на всіх копах відаючи о винуватім, утайв“ (ст. 44). В акті з р. 1651 сказано: „нема злодіів приличніщих за підданих п. Овсяної, котрі вже не раз поодинці, самотреть, але над право, самодесять присягаючи шкоду вертали, а иншим і платили, і тому тут на копі нашої негодні з людьми добримми ставати“ (ст. 102); р. 1568 на копі в м. Любчі копники закидали Лавришові: „ми на копу ся збираем вже третій раз, а ти, биваючи з нами на копі, о тоє злодейство, што тепер у тебе бити повідають (покрадені речі), пред ся тайш“ (ст. 196); р. 1649 на копі у Острові піддани п. Протасовича призналися, „же ми всі різную маєтність вашей милости (п. Достоєвського) брали“ (196). Наведені приклади свідчать, по перше, що дійсно копники шукали „межі себе“ шкодника і часто знаходили, а по друге, що знайдени

шкодники були повноправними членами копи, копного суду, і самі в якості суддів приймали участь в копній чинності. Маємо тут таке характерне явище: копа, копний суд, в склад якого входять всі мешканці даної копної околиці, розпочинає свою чинність тим, що шукає злочинця між своїми членами-копниками, як між присутніми, так і між відсутніми. Кожний з копників, при цьому, виступає то в ролі судді, коли він слухає та зважає „одказ“, що дає його товариш по копі, то в ролі запідозреного, еventуального шкодника, коли він сам „о собі дає справу“. В деяких випадках члени копи, що приймали участь в слідстві і в розгляді справи в якості суддів, як виявлялося потім, були тими самими злочинцями, яких копа шукала та мала судити. Ця характерна особливість копного суду різко протирічить основним заходам кожного нормального суду; вона ж найбільш спричинилася до вироблення погляду на копний суд, як на „самосуд“, як на явище, яке в самій основі своїй протирічить ідеї кожного суду. На наш погляд, зазначений характерний факт розшуку злочинця копним судом серед своїх членів міг би бути пояснений лише так, що в початковій стадії копи, в „опиті“ присутніх копників та в їх одказі за себе не треба шукати елементів чисто судової діяльності копи, що в цей мент скривджений і копа уявляють з себе „сторону“, колективного скривдженого, який шукає злочинця, та що чисто судова діяльність копи починається лише після закінчення перевірки й розшуку. Аналогічну позицію копи можна спостерегти і в чинності так званої „гарячої копи“, яка разом з скривдженням веде розшук по гарячим слідам. Коли слід приводив до села, копа посилала за мешканцями села і вимагала, аби вони „слід одвели“, що цілком рівнозначно було до вимоги „о собі справу дати“; як що село слід одводило, то мешканці його преднувалися до копи, входили в її склад і разом з нею вели слід далі. Коли ж село не виходило або сліду не одводило, то копа, презуміруючи його винність, розпочинала свої судові функції і накладала на село шкodu платити, а собі винного шукати.

3. В системі судових органів доби Литовських Статутів копні суди займали особливе місце. В той час, коли урядові суди — гродський і земський, з одного боку, і панський — з другого боку, мали однакову компетенцію *ratione materiae* і відрізнялися лише компетенцією *ratione personae* так, що урядові суди судили шляхту, а панський суд панських підданих, компетенція копних судів *ratione materiae* включала в собі всі справи як карні, так і цивільні, а компетенція *ratione personae* розповсюджувалася на всі стани населення. Виходило ніби так, що чинність копного суду з точки погляду компетенції була паралельною урядовим і панським судам і нічим в цьому відношенні від них не ріжнлася. В дійсності такого паралелізму не було, і не було тому, що закон дивився на копний суд, не як на суд нормальний, а як на суд надзвичайний, додатковий. Литовський Статут прямо приписує: „а если би скривджений злодейством хотел (характерний вираз) *шкоди своеє доходити копою*, тогди вси в той околиці... мають казати підданім своїм на копу сходитися“ (арт. 9, розд. XIV, ред. 1588). Скривджений може бажати й небажати звертатися до копи — це в його добрій волі, але коли він звернувся до копного суду, тоді

ниже настає обов'язок для всіх на суд ставати (І. Черкаський, ст. 87). Але обов'язковість компетенції копного суду що до осіб не була проведена строго й послідовно та обмежувалася лише участю в копному суді та відповіддю перед копним судом. Вироки копного суду вступали в законну силу й підлягали виконанню лише тоді, коли пан давав свою згоду — у випадках засудження його підданого, або коли городський суд вирок затверджував та силою свого авторитету наказував вирок виконати. Непризнання за вирокami копних судів обов'язкової виконавчої сили у всіх справах, при всіх умовах, свідчить, що копні суди в системі судівництва Статутової доби вважалися несамостійними і субсидіярними. Про це ж свідчить і той факт, що уряд і городський суд користувалися копами, як апаратом для переведення попереднього слідства: перший — у випадках знайдення трупа чоловіка перехожого, переїзжого (арт. 26, розд. XI, ред. 1588), другий — у випадках шкруптініума (арт. 63, розд. XI, ред. 1588, „Поправки“, у І. Черкаського, ст. 87). Само собою розуміється, що в часи достатутові копні суди користувалися більшою самостійністю, були обов'язкові для всіх мешканців копної округи і по всіх справах, але в добу Литовських Статутів, коли копні суди були введені в загальну судову систему, вони заняли в ній, як було вже сказано, місце субсидіярних, несамостійних судів, так би мовити, середнє місце між судами урядовими і судами добровільними, „полюбовними“. В цьому була характерна особливість копних судів.

4. Нам вже не раз доводилося цитувати слова Криштофа Юндила, городського Слонімського судді, сказані ним на копі: „маємо, скавав він, стародавній звичай, правом посолитим обварований, іж кгда ся кому злодійством шкода станет, покрадуть коні, воли, будь кліть скрадуть і штоби иншого украдено, тогда *таковий кожний ушкоджений шкоди і шкодника своего копою звик доходить*“ (І. Черкаський, ст. 234). Оце „доходження“ скривдженим своєї шкоди і шкодника *копою*, себ то копним судом, системою копних доказів, способами розшуку між членами копи, по слідам, складанням вини на тих, що на копу не вийшли і т. и., одним словом, всім комплексом копного процесу — складає загальну характерну особливість копних судів, яка відрізняє їх не лише від інших судів судової системи доби Литовських Статутів, але від всіх судів, які існували в Європі в XVI—XVIII ст. В цю добу в Західній Європі судовий процес, перейшовши феодальну добу з системою досить примитивного словесного судочинства, прийняв правила суворого формалізму, таємництва писаної слідчої інструкції, інквізиційних способів розшуку й слідства при домінуючій ролі державних судових органів, що подавляли всяку ініціативу сторони скривдженої, ушкодженої. З окрема в Московській державі панувала в судах система розиску й сваволі суддів. І от в ці часи формального процесу на території України існували й діяли, як живий пережиток прадавньої старовини, копні суди, які по своєму характеру і по всій своїй процесуальній системі, уявляли з себе спеціальний орган, що мав своїм головним і, можна сказати, єдиним завданням допомагати стороні скривдженої знайти злочинця-шкодника та задовольнити матеріальну шкоду. Обвинуватити, засудити й скарати зло-

чинця міг і всякий инший з існуючих судів, але *знайти* злочинця серед місцевого населення, в звичайних умовах тодішнього життя, встановити його вину та добути від нього відшкодування для скривдженого, одним словом досягти реального й повного по можливості встановлення матеріальної й моральної рівноваги та спокою, порушених злочиною, міг не лише близький до народу, але й складений з народу, щиронародній копний суд, копа.

З цієї точки погляду існування й діяльність копних судів на Україні в XVI—XVIII ст. складають характерну і з боку історично-правного — надзвичайно цікаву особливість українського судівництва.

